

Mira Kolar-Dimitrijević,
Zagreb

UDK 373.3(497.5 Virje) "1845/1868"
37-05 Rusan, F.
Primljeno: 2004. godine
Pregledni članak

VIROVSKI ILIRAC FERDO RUSAN I NARODNO ŠKOLSTVO POLOVICOM 19. STOLJEĆA

Ferdo Rusan (1810.-1879.) poznat je kao ilirski pjesnik i skladatelj budnica. Međutim, njegovo je djelovanje mnogo raznolikije, te u ovom radu ukazujemo na nastojanja Rusana koji živi u Šemovcima i Virju, dakle na području Đurđevačke pukovnije, da ukaže na zaostalost školstva te traži promjene i reforme od 1845. do 1868. Pokušaj Rusana da piše za cijelu Hrvatsku je zanimljiv i zbog načina kako to čini i zbog misli koje iznosi. Bez svake sumnje djelovanje Ferde Rusana i njegovog prijatelja učitelja Franje Lugarića svratili su pažnju na Virje kao jedan centar prosvjete i time stvorili preduvjete za izgradnju moderne građanske školske zgrade u Virju u vrijeme kada je Izidor Kršnjavi bio predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu, a koja je postala rasadistom građanske, praktične nastave u ovom kraju Hrvatske.

Ključne riječi: *Rusan, Ferdo, ilirizam, narodni jezik, povijest školstva, Virje, 1845. do 1868. godine*

Veće zanimanje za školu i školske probleme pokazuju se uvijek kada školstvo zapadne u poteškoće, ili kada se biraju novi udžbenici. Škole i učitelji nisu privlačili osobitu pažnju, pa zato u zapisima o pojedinim mjestima i nema podataka o osnivanju prvih škola. Učitelji su bili vrlo slabo plaćeni, često čak samo u naturi i bijednim stanom, te su na području Vojne krajine taj posao obavljali ratni invalidi, oni koji nisu bili sposobni za vojnu službu, a obavljali su to u pravilu na njemačkom jeziku.

Rijetko je postojao nadzor nad radom učitelja, i samo su pojedinci shvaćali važnost dobrog školstva, odnosno valjanih učitelja, kakvi su bili svećenici. Svoj nizak društveni status i slabe zarade učitelji su nadoknađivali provođenjem stroge discipline koja se odražavala tjelesnim kaznama. Metoda sa "šibama" bila je vrlo stara. U devednaestom stoljeću pridružile su joj se rafiniranije metode.

Školstvo je bilo problematično zbog kadra i zbog nedostatka knjiga i programa. Postojale su velike razlike u školovanju djece i na području Banske Hrvatske i u 18. stoljeću; najbolje škole držali su redovnici – isusovci, franjevci i pavlini. Međutim, 1783. Josip II. ukinuo je crkvene redove koji su se bavili školstvom, pa je tako propalo i to školstvo, a Papa je još nekoliko godina ranije zabranio djelovanje isusovaca. Protekla

su desetljeća dok se nije svećenstvo počelo ponovno baviti prosvjetom, a to obnavljanje postignuto je tek u drugoj polovici 19. stoljeća kada su vjerske škole uzele velikog maha. Tako je bilo na području Banske Hrvatske. No i tu se rijetko pisalo o problemima školstva. O problemima obrazovanja rijetko se pisalo. Tako je prvu knjigu na našem jeziku o pučkim školama tiskao Pretner u Zagrebu pod nazivom *Nešto o školah pučkih*¹.

Situacija na području Vojne krajine bila je drugačija. Ferdo Rusan, umirovljeni poručnik, živio je u Šemovcima i u Virju. To je područje do 1873. bilo u Vojnoj krajini, ali je bilo dosta blizu Banskoj Hrvatskoj. Ferdo Rusan je to iskoristio te je pratio zbivanja na području Vojne krajine, ali i zbivanja na području Banske Hrvatske. Nastojao je da se ova dva dijela zbliže, jer su sustavi života bili posve različiti. Iako Virje nikada nije dospjelo pod osmanlijsku vlast, to je ipak bilo područje gdje se dvije stotine godina samo ratovalo, pa je vremena i snage za civilnu djelatnost bilo malo i ona se svodila na prosto preživljavanje. Obnavljanje neratničkog života značilo je da je potrebno obnoviti i školstvo. U Virju nije bilo nikakvog samostana i nikakvog crkvenog reda, i stoga su djecu u Virju podučavali u to vrijeme razvojačeni krajiški podoficiri, a prema kantskim vizitacijama Varaždinske pukovnije i crkveni orguljaši, odnosno učitelji koji istovremeno i sviraju u crkvi. Takvo školstvo nalazimo u Virju već od 1649. godine, dakle istovremeno sa školom u Varaždinskim Toplicama koja se smatra najstarijom pučkom školom u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Virovski učitelji su plaćani prinosima krajišnika Virovaca sve do 1759., uglavnom u naturi, a po točno utvrđenoj tarifi.²

Školstvo pod kontrolom vojnih vlasti u Virju započinje 1759. kada je naredbom od 8. veljače 1755. započelo osnivanje trivijalnih (carskih) škola u središtu satnija. To su vojne trogodišnje škole iz kojih su najtalentiranija djeca slana na dalje školovanje u Bjelovar, a odatle im je bio otvoren put i do Terezianuma, najviše vojne škole koju je završio Petar Preradović iz Grabrovnice i drugi generali. Na području Varaždinske krajine, tj. đurđevačke i križevačke pukovnije bilo je 16 mjesta gdje su osnovane trivijalne škole i postojale su u Virju, Đurđevcu, Pitomači, Čazmi, ali ne i u Novigradu, već su dječaci iz Novigrada polazili do 1830. školu u Virju.³ Te su škole osnivane kako bi carska vojska Marije Terezije došla do vojnika - krajišnika koji su raspolagali osnovama pismenosti, geometrije, računarstva i pjevanja, koji su se dakle mogli služiti onovremenim ratnim tehnikama.⁴ Budući da u trivijalnu školu idu samo dječaci kojima će budućnost biti vojna karijera, u Virju su općinari - kako se čini - osnovali 1774. i narodnu školu (Gemeine Schule) koju su mogle posjećivati i djevojčice, ali se ta škola u vrijeme vrlo teških prilika za vrijeme Napoleonovih ratova gasi, pa je 1812. na temelju odluke

¹ Ova knjiga nepoznatog autora, a tiskana kod Pretnera, stajala je 20 krajcara i reklamirana je u karlovačkom listu Pretnera *Pilgeru*, 27. IX 1845.

² D. PODRAVEC, 1999, 25-26.

³ Isto, 27.

⁴ Trivijalne škole imale su poseban program prilagođen potrebama vojnika. No carica Marija Terezija izdala je 6. prosinca 1774. *Allgemeine Schulordnung* za civilna područja svoje Monarhije kojim je uvedena opća školska obaveza, a sadržaj te nastave uveden je kroz Ratio educationis od 22. kolovoza 1777.

cara Franje II. iz 1810. ponovno obnovljena.⁵ Ove su škole plaćali općinari u Banskoj Hrvatskoj, odnosno uzdržavalo ih je plemstvo, pa je i bilo pod kontrolom svećenstva, općinara i plemstva. Učitelji trivijalnih škola koje su na području Vojne Hrvatske, pa dakle i u Virju radile do 1871. godine, plaćani su iz vojne kase, odnosno iz državnog erara. Te su plaće bile vrlo slabe i učitelji su uglavnom bili ratni invalidi, odnosno ostarijeli vojnici. U tim školama dosta se pažnje se posvećivalo pjevanju, bilo radi ritma koji je trebalo uhvatiti kada se marširalo na bojište i prolazilo kroz mjesta gdje se vojničko zanimanje trebalo stanovništvu učiniti privlačnim, bilo radi sudjelovanja kod obreda u crkvi. Upravo stoga kvalitetni crkveni orguljaš uživao je veliko poštovanje u mjestu, a ako je bio i učitelj u školi, tada je povezivao ove dvije ustanove sa ciljem uzgoja mladeži koja je bila sklona i pjesmi i ratovanju, a posjedovanje sluha bilo je vrlo važno za položaj u društvu jer se čovjek koji je znao pjevati lakše uklapao u zabavna društva i priredbe. Svećenik koji je lijepo pjevao, orguljaš i učitelj sa sluhom, te plemić koji zna pjevati bili su dobro došli u svakom društvu.

Kontrolu nad učiteljima imale su u Banskoj Hrvatskoj općine i plemstvo ako je bilo osnivač škole. U Vojnoj krajini bili su to pripadnici vojske i župnik. Svake godine održavali su se dva puta ispiti: za prvo polugodište u prvom dijelu Velikog tjedna pred Uskrs u prisutnosti satnika i na kraju školske godine, koji datum je određivala Pukovnija jer je ispitima bio tada prisutan i pukovnik. Učitelj je obično bio islužen vojni podčasnik, ali je bilo i drugačijih rješenja. Čitanje, pisanje, računanje, crtanje i pjevanje bili su glavni predmeti pa se pazilo da učitelj ima sluha.

Iako je školstvo na području Vojne krajine sve do 1871., odnosno 1874. bilo pod vojnom kontrolom i unutar vojnog sustava, ipak su i njega zahvatile promjene. Zbog potrebe za pismenim vojnicima otvaraju se nove trivijalne škole, pa 1803. dobivaju školu Koprivnički Bregi, a 1804. Miholjanec kraj Virja za koji je 1845. sagrađena i nova školska zgrada. Nakon sloma Napoleonovog carstva opet se sve zaledilo i nije bilo većih promjena u sustavu školstva izuzev što je 1810. car Franjo II. dopustio osnivanje narodnih škola, te je vjerojatno 1812. osnovana narodna škola u Virju koju su plaćali općinari i roditelji.⁶ Pismenost je osnivanjem ove škole u Virju postala opća, a s velikom pažnjom vodila se knjiga pohvaljenih učenika, koji su upisivani u knjigu *Ehrenbuch*⁷ kao što su postojale i počasne i “magareće” klupe. Po vojnom školskom sustavu radilo se do 1848., ali je upravo u Banovini i Podravini bio i jak utjecaj civilnog školskog sustava, jer su Zagrebačka i Križevačka županija bile obgrljene “krajishnicima”. Od 11. lipnja 1840. sjedište Krajiške školske komisije za Bansko-varaždinsku-karlovačku generalkomandu nalazilo se u Petrinji, te je I. Schütz bio ravnatelj krajiških škola na tom području do smrti 1848. Promjene izazvane pokretom 1848. i 1849. morale su se odraziti i na školstvu. Od 1850. do 1853. školski je nadzornik Bansko-

⁵ D. PODRAVEC, 1999, 20-21, 28.

⁶ Isto, str. 28. Prvi učitelj bio je Marko Herceg te podučitelj Toma Nemčević i praktikant Matija Štefanov, što znači da je bilo mnogo učenika.

⁷ Takvu knjigu ima očuvanu virovska škola za 1829. godinu i čuva se u bjelovarskom Državnom arhivu za razdoblje od 1855. do 1877. godine.

Varaždinske krajine bio Imbro (Mirko) Antolić, koji je predsjedao prvoj učiteljskoj skupštini ravnatelja svih krajiških školskih komisija i krajiških učitelja koja je održana u petrinjskoj Glavnoj školi od 29. rujna do 10. listopada. Na ovoj skupštini kojoj je predsjednik bio general Vaso Knežević, ali ju je stručno vodio Antolić, raspravljalo se o tome kako doći do boljih udžbenika za narodne početne škole, kako da se bolje uči hrvatsko-slavonski jezik i kako da se izradi bolja čitanka hrvatsko-slavonskog jezika, odnosno kako da se uči narodni jezik u krajiškim pučkim školama.⁸ Naime, školstvo je bilo ona instanca koja je možda najviše povezivala civilnu i vojnu Hrvatsku, jer se Zagreb kao kulturno središte Hrvatske više nije mogao zaobilaziti i utjecao je svojim knjigama na cijelo područje. Latinično pismo bilo je temeljno za oba područja, premda su postojale i određene razlike. U krajiškim školama je dominirao njemački jezik, tehničko crtanje i pjevanje, a na području Banske Hrvatske više se pažnje posvećivalo vjeronauku i narodnom jeziku.⁹ No treba uočiti da je Banska generalkomanda u Zagrebu za potrebe narodnih škola odobrila još 1831. sredstva za otkup 2000 knjiga na hrvatskom jeziku za krajiške narodne škole, ali i za 1150 katoličkih katekizama i 1750 pravoslavnih crkvenih katekizama sa “srbskim pismom”.¹⁰ Time se poslije 1831. na narodnim školama mogu naći primjerci knjiga koje Rusan naziva “spisima za mladež”, a koje su više-manje sadržavale prijevode priča iz svjetske književnosti i jednostavne priče iz običnog života, među kojima je Smithova “Genoveva” imala značajno mjesto izazivajući suze kod ženske populacije, te je izašlo vrlo mnogo izdanja tog Smithovog uradka.¹¹

Ferdo Rusan se je 1842. kao umirovljeni poručnik nastanio kod brata u Šemovcu. Bio je poznati Ilirac i tvorac budnica koje su pjevali Ilirci, ali i krajišnici od 1844. do 1849. godine.¹² On je umirovljen na vlastiti zahtjev i dosta se dobro osjećao u Šemovcima gdje je bio izvor zdrave vode, a okolo vinogradi i šume. Zaljubljen u opere još od boravka u Italiji i u Pečuhu gdje je sudjelovao u radu hrvatskog narodnog kazališta, on s tim radom nastavlja i u Šemovcima i Virju. Neke su se njegove tvorbe već 1845. izvodile u Zagrebu, Karlovcu, Varaždinu i drugdje. Melodije ovih pjesama bilježili su mu Fleischer u Bjelovaru, a u Virju orguljaš i učitelj Franjo Lugarić, koji je također 1842. došao u Virje.

⁸ I. GOLEC, 2000, 74.

⁹ Za čitavu Hrvatsku zajednički je školski nadzornik bio Nikola Škrlec još u vrijeme Marije Terezije, pa se u osnovi, osim kod specijaliziranih vojnih škola, sustavi Banske Hrvatske i Vojne krajine i nisu baš mnogo razlikovali.

¹⁰ I. GOLEC, 2000, 63.

¹¹ Poslije toga produkcija djela za mladež raste. Tako je u Osijeku tiskana knjižica *Tamburaši iliti narodne pesme*. U Zagrebu su 1943. objavljene *Ezopusheve baszne* Ignata Kristianovića, koje su vjerojatno potaknule pukovnika Ignjata Čivića Rohrskog da objavi 1844. u tiskari J. N. Prettnera *Basne i kratke pripovjesti* koje su bile posvećene Jurju Draškoviću Trakošćanskom. Neke su knjižice bile objavljene bez autora, što ukazuje da su njihovi autori bili državni činovnici kod kojih se nerado gledalo da pišu na narodnom jeziku.

¹² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2004; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ: “Podravina u 1848. godini”, *Historijski zbornik* 51, Zagreb, 1998., str. 101-111.

Virje je satničko mjesto u okviru varaždinsko-đurđevačke pukovnije. Smatralo se jednim od najvećih sela na području Podravske vojne krajine. Krajišnici iz ovog područja ratovali su na mnogim bojišnicama i od poraza Napoleona liječili su se od gubitaka zadobivenih u tim sukobima. Bilo je još uvijek mnogo invalida i živjelo se teško, jer je agrarna kriza iz 1818., praćena kugom i boleštinama, te kolebanjima u novčanom sustavu ostavila dubokog traga. Velike poteškoće stvarala je i Drava koju je trebalo barem donekle urediti kako bi se spriječile učestale poplave, a 1845. je i čitavo selo Brod na Dravi preseljeno u novoizgrađeni Ferdinandovac. Upravo radi raznih poslova regulacije Ferdo Rusan, po želji svog brata Franje koji je bio virovski satnik, zadužen za regulaciju Drave, putuje u Varaždin gdje je bila središnjica koja je vodila brigu o Dravi, njenim obalama i njenim skelama.

Varaždin je, iako u to vrijeme nije bio više mjesto održavanja hrvatskog Sabora niti sjedište bana, zadržao neke zanimljive sadržaje među kojima je potrebno uvrstiti intenzivan crkveni život, jako školstvo, trgovinu i obrt. Kukuljević je od 1842. počasni jurator (mali sudac) Zagrebačke županije, a od 1845. do 1848. veliki sudac Varaždinske županije te s obzirom na vezanost virovske, đurđevačke i novigradske satnije uz Varaždin u poslovima oko regulacije Drave možemo pretpostaviti da su upravo u to vrijeme uspostavljeni kontakti između Ferde Rusana i Ivana Kukuljevića Sakcinskog koji su trajali mnogo godina. Naziv Kukuljevićevog imanja "Tonimir" kraj Varaždina ukazuje da se na tom imanju njegovala pjesma i glazba, ali se i dogovaralo što sve treba poduzeti da se hrvatski jezik bolje udomaći u osnovnim školama i uredima, jer da se na tom jeziku treba pisati, usavršavati ga i njegovati.

Preko škola davale su se upute narodu za uzgoj dudovog svilca i za sadnju voćaka. Antun Kukuljević Sakcinski bio je poslije ilirskog pokreta vrhovni ravnatelj odnosno nadzornik svih pučkih i srednjih škola u Hrvatskoj. Ivan Kukuljević Sakcinski je već 2. svibnja 1843. u Hrvatskom saboru prvi progovorio o potrebi uvođenja hrvatskog jezika u škole i urede, i zato postao miljenik mlade inteligencije među koju svakako treba

Portret Ferde Rusana

ubrojiti i Ferdu Rusana.¹³ Varaždinska županija u prosincu 1845. donosi zaključak da hrvatski jezik treba postati službeni jezik u Hrvatskoj, a takav je zaključak na prijedlog Kukuljevića u Hrvatskom saboru i donesen tek 23. listopada 1847. godine.

U sklopu svih ovih utjecaja ilirski pjesnik, književnik i muzičar Ferdo Rusan piše u Šemovcima 26. rujna 1845. prekrasan članak u *Danici* pod nazivom “Domorodna mnjenja iz Podravine” a potpisuje ga sa Dragić Rusan. Taj članak u dva nastavka koji je izišao u studenom 1845. zapravo je prvi izvještaj o Podravini i prvo očuvano i tiskano javljanje o njenom školstvu, tj. o zadaćama učitelja i škola koje trebaju raditi na tome da život naroda bude zdraviji i bolji.¹⁴ U ono vrijeme škole s pismenim učiteljima bile su jedina mjesta gdje su seljaci mogli dobiti pouke o gospodarenju, jer još nije bilo ni križevačke ratarnice, odnosno poljoprivredne i šumarske škole, ni putujućih učitelja, ni agronoma, ni veterinara. Bile su tu samo još vojne vlasti, ali one naređuju, a ne objašnjavaju. Rusan je dosta rado čitao sve što mu je došlo pod ruku, i osjećao se pozvanim da iznese svoje misli, i premda mu je Gajev pravopis stran, on se trudi da izrazi što bolje svoje misli kako kajkavac. Rusan je svakako zanimljiv jer prvi piše u *Danici* o školi na takav način, tražeći da se djeca uče onome što im treba u gospodarstvu i da se najbolji učenici nagrađuju. Rusan je, dakle, četrdeset godina poslije Stjepana Relkovića i njegovog *Kućnika* posegnuo za perom radi poboljšanja stanja u školstvu na selu. Poput Matije Antuna Relkovića koji je bio vojnik, prosvjetitelj, a jedno vrijeme i školski nadzornik u Slavoniji u zadnjoj četvrtini 18. stoljeća, i Rusan smatra svojom dužnošću da poučava. Odakle crpi znanje nije nigdje naveo. No vjerujem da je bio inspiriran radom Gospodarskog društva i njegovim listom *Gospodarskim listom*, a možda i još kojom drugom knjigom koja je do njega doprla u vrijeme kada je Habsburška monarhija obuhvaćala trećinu Europe.

Čitamo: “*Akoprem će, kao što se žalibože i kod nas već vidi, poradi hãrdjave go-dine, veći dio lětine iz računa našega izostati: ipak se još za sad radi toga nebi morali toliko bojati glada. Nu dan na dan nam iz svih skoro obližnjih stranah vãrlo žalostni glasovi dolaze o obćem pomanjkanju žita, - koje je glavno bilo hrane naše: s toga imali bi se mi, i svi oni, koji su od bića gornjega poštedjeni, pobrinuti, kako bi, ne samo proti måršavom se gladu obraniti, nego i našoj u najžalostniem stanju nalazećoj se bratji u pomoć priskoćiti mogli.*”

¹³ Ferdo Rusan (Pavlin Kloštar, 1810. - Bjelovar, 1879.). Pučku školu je završio u Podravskim Sesvetama, a četverogodišnju vojnu školu u Bjelovaru. U vojsci je bio od 18... do 1842. te je služio u Bjelovaru, Zagrebu, Sjevernoj Italiji, Pečuhu i Temišvaru. Bio je od 1839. gotovo stalno na bolovanju, te je 1842. umirovljen. Živio je od 1842. do 1849. u Šemovcima kraj Virja, te se 1848. aktivirao kao časnik u pokretu protiv Mađara, te je bio ravnatelj koprivničke ratne bolnice. Od 1849. do 1874. živi u Virju te je uključen u cijeli društveno-kulturni, gospodarski i prosvjetni rad ovog tada najvećeg hrvatskog sela, baveći se jedno vrijeme uzgojem svile, a bio je i predsjednik virovske Gospodarske bratovštine, organizirane po uzoru na petrinjsku. Čitav život Ferde Rusana bio je obilježen borbom za hrvatski jezik na kojem je pisao pjesme izmišljajući i melodije, ali je pisanjem članaka u raznim časopisima bio neke vrsti i kroničar Virja. Rusan je ostavio tragove svog djelovanja u mnogim aktivnostima Virja, Podravine i čak ilirstvu Hrvatske. U Virju mu je 1886. podignut spomenik u gradskom perivoju. (Vidi opširnije: M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2004, 138)

¹⁴ *Danica*, 47, 22. studenog 1845., str. 185-187. i 48, 29. studenog 1845., str. 189-191.

Iako Podravinu još nije zadesila glad, Rusan razmatra sve moguće prijedloge kako bi se moglo pomoći. Smatra da su prijedlozi za gradnju skladišta za žito zakašnjeli, ali *“kad vatra kroz krov probije, nehasni nam zdenac kopati”*. Stoga se obraća umjerenosti. Rusan piše: *“Najspasonosnije će po nas biti, ako svagdje iu svačem umjerenost, tu kraljicu čovječjeg blagostanja, ogàrlimo i njezinu zastavu nad razvalinama negospodarstva našega razvijemo; nu bez zakletvih: sila Boga nemoli. - Zadaća baš tako teška nije, kako može biti mnogi mniju. - Poslë Likurga¹⁵ se istinabog još nitko našao nije, komu bi za rukom pošlo bilo, srđstvo za umjerenost směrajuće tako u uzdi uzdàržati, da bi odtuda srčca i blagostanje čitavoga jednoga naroda proizitalo. - Pokušajmo, nebi li Bog dao, da se puška na lovca naméri. Može biti da nam je sudjeno, ako ne baš čitavo stablo, barem nêkoje izmedj glavnih umjerenosti granah k sebi privinuti i s njima se ovēnčati.”*

To je i vrijeme Metternichova apsolutizma i restauracije prijašnjeg raskalašenog plemićkog života koji je Rusan očito vidio u Varaždinu, gdje zagorsko plemstvo pokušava imitirati veseli život Beča, a i Zagreb kao “mali Beč” ide u stopu samo za zabavama. Rusan u nastavku savjetuje umjerenost: *“Dakle umjerenost, umjerenost neka nam bude ona blaga družica, koja će nas u duhu, činu i u osobi pred lice boljeg života imati dovesti; kraj nje ćemo mi sladje i bez bure savěsti počivati, zdravii biti, dulje živiti, imućnii postati, hitrie poslovati, a i kamo li bolje po svoju i domovine svoje srčcu misliti, govoriti i raditi.*

Nemislim ja, da se mi, stupivši u vārste umjerenosti, veselja kao u postu māršnoga jela okanimo i odrećemo; Bože saćuvaj! i veselost je lēk i način našega i onako odviš kratkoga i nekad se nepovratjajućega života. Nisam ni ja svetac. I ja ljubim vesela društva; - a ni na vino nemārzim. - Kud vino rodi, tud radost brodi; al samo ondē, gdje razsipnosti traga naima, gdje prepiranja, kavge, uvrēde, razuzdanost i nemoć nisu plod prekomērnoga pitja; gdje se mēra nogami negazi; gdje se pokraj razgovora, šale i pēvanja, pàrva boca za ugāsiti si žedju, a druga za okrepiti zdravlje i uzbuditi radostna ćutjenja na stol nosi; ondē se blagoslov božji bavi i umjerenost slavi.

Dakle još jedanput, kako da se toga važnoga latimo posla? Kako, rekoh: s razsipnostju pred sudište, na stratište, u lomaču s njom; a mi i svi oni, koji ma najmanji upliv kod upraviteljstva i javne službe imadu, lēpim primērom, naprēd stupajući, zabranimo prostom puku, da se nebogda, nebatali; kroz čitavu zimu da ne pijančuje, jedva što mu je ono malo dobra vinca odkisalo, da zdravlje po lakomostvu negubi i život da si nekvari, da se negosti kao i oni rimski rasipnici, koji, neznajući od obēsti šta bi činili, toliko jēstvinah preda se dorivati obiçavahu, koliko je u abecedi slovkih, bez da su i tretji dio pravim putem potrošiti mogli. A poslë su, kad je već vrēlo izobilja izteklo, pod plotom umirali. - Preprčimo, velim, prostomu našem svētu sve one obiçaje i navade, koje mu gospodarstvo kvare, ćudorednost upropaštjuju; koje ga u cerno zavijaju i nevaljana čine; ali ne u duhu paše janinskoga,¹⁶ to ne, toga stolēlje naše neodobra. - Nagovaranjem s propovēdaonicah i kod nedēljnih sastanakah; podučavanjem po

¹⁵ Likurg je dao prve zakone Atenjanima.

¹⁶ Janjićarskoga.

učionicah; svagde i svakud moramo im pripovjedge o poboljšanju sad ovoga sad onoga predmeta navesti, dokazati i razložiti: to će poljodělstvo i gospodarstvo prie unaprěditi, nego naša dosadanja nemarnost i naš čvårsti san.”

Rusan je svjestan kao umirovljeni vojnik da pišući o potrebi praktičnog školstva zadire u područje koje nije njegovo, no mislim da je ono što piše proizašlo iz razgovora s učiteljem Franjom Lugićem s kojim je prijateljevao od prvog dolaska u Virje pa do odlaska iz Virja, dakle od 1842. pa do 1873. godine. Rusan je toga svjestan i kada piše 1845.: *“Neka mi domorodci moji oproste, što se usudih, takovim glasom na polje javnosti stupiti. Šta ćemo silom? Mi smo dužni jedan drugoga podupirati, razveseliti, tešiti, koristiti, uputjivati itd. na koliko to uzmognemo i na koliko to i naše duševne, tjelesne i žepne sile i sposobnosti dopuštaju. Šta će nam bjesa naša ma kako duboka znanost, ako je nećemo znati upotřebiti? Toliko će nam koristiti, koliko Korvinova knjižnica¹⁷ onim, koji samo predbrojitelji gdje koje knjige najvole čitati, bez da su za vrědno našli naslov, da ga pogledaju, nekmo li da u sadržaj nos ubodu. - Pored toga se ipak nesmiemo za učitelje držati, jer smo mi svi učenici i to velerazni učenici, a sav svět je učiona.”* Kako simpatično Rusan navodi ono što se i danas čuje u Podravini: *“Kog će nam bjesa on?”* Izraz je preživio od starih vremena, ali čitav stil pokazuje koliko je muke imao Rusan da kao kajkavac piše Gajevim jezikom i pravopisom i kako mu to nije uvijek polazilo za rukom.

Rusan tuguje nad kratkoćom života, premda u vrijeme pisanja tog članka ima samo 34 godine, ali uočava i opasnost da ljudi steknu preveliko znanje jer bi mogli i uništiti čitav ovaj svijet. Gotovo proročanski i vrlo suvremeno upozorava: *“O, da nam je dano za koju stotinicu godinah u okviru mužke dobe duže poživiti! Ukopali bi se i mi u zemaljske i nebeske tajnosti, ma se s gospodinom Perunom¹⁸ i Plutonom¹⁹ i tukli. Dà ali u tom garmu i leži zec, u tom: mogo bi se koj prenapeti mudrac naposlědku razpaliti, do neba popeti i u svoj bėsnoći danicu, mēsec, sunce i ostala tēlesa nebeska, koja miliun i milion ljudih hvali, diči i obožava, obaliti, i kao neožgane lance polupati. Jok! Nije dao Bog kozi duga repa.”*

Rusan upozorava na raznolikost ovog svijeta i na različito ponašanje ljudi, jer da ima svakakvih, ali vrlo malo onih koji vrijede: *“gusto su posijani, a rědko iznikošē.”* I upravo u tom odgoju Rusan vidi zadaću učitelja, koje treba dobro platiti da bi dobro radili. Piše: *“Pārvi temelj za poboljšanje seoskoga života, za uvesti bolje poljodělstvo, za obkopati se prama gladu, za podići obàrtnost i oživiti tårgovinu, rěčju, za usrěčiti otačbinu sastoji - nek govori tko, što mu drago - u uredjenju pravih narodnih učionicah. - Sadašnje su u zemlju nesavåršnosti zapale, zato im plod tako dugo i izostaje. Bacimo našu pozornost na velevažni taj predmet; izaberimo dobre narodne učitelje, (podcrtala MKD) to jest, koji nisu samo pisari i organiste, nu ujedno dobri učitelji i domorodci;*

¹⁷ Korvinova knjižnica bila je najglasovitija knjižnica koju je osnovao kralj Matijaš Korvin skupivši najdragocjenije knjige svog vremena. Iako su mnoge knjige propale tijekom osmanlijskog ulaska u Budim, nešto je knjiga ipak ostalo očuvano u carigradskoj knjižnici kamo su otpremljene kao plijen, ali i kojekuda po Panoniji.

¹⁸ Perun, slavenski bog gromova. Identičan Jupiteru.

¹⁹ Pluton, bog podzemlja.

skàrbni, čedni, brižljivi, red i čistoću ljubeći, marljivi i za izkustvom ginući ljudi. Nu dočim mi toliko od njih zahtjevamo, moramo ih bolje i platjati;²⁰ jerbo vidnia, bolja, lěpšea i jačja roba, traži vidnie, bolje, lěpše i jačje novce, to se razuměva. Dobro odgojenje nejake i nježne dēce zavisi, kako znamo, od roditeljah, kao i plod zemlje poglavito od rukuh poljodělacah. Šta od čega odpane, onakovo i jest. Kako se zemlja obdělava, onako i rodi. - Za pripravititi dakle drobnu²¹ dēcu za budući njihov život, morate, vi otci i matere, najveće tomu dopriněti i nastojati, da ih onako odhranite, da vas neće biti sram roditelji se njihovi zvati; učite i dajte ih učiti onako, da će vam pod starost hvaliti, da će vas dvoriti, podpomagati i svoju otačbinu ljubiti, a nipošto proklinjati i gàrditi. Jer dočim ona svoju otačbinu i usisani im jezik ljube: budite uvěreni, ljubiti će i vas. Nemažite ih, to je glavna pogreška odgojenja, i toliko dētetu koristi, koliko domaćemu cvětu staklo; priučiti ih na pokornost glede vaših zapovědih, ako drugčie neidu, i strogostju i brezovkom; bolje vam je u početku izvaditi zub, nego da kroz cěo život patite. - Tko neuči u mladosti poslušnim biti, nezna pod starost zapovědati, a zapovědati mora znati učenik kao i učitelj; gospodar kao i gospodin. Tako pripravljenju dēcu predajte učitelju, nu učitelju, koi za ogledalo učenikom svojim služi; jer od učitelja mnogo zavisi; on mora dēci ne samo stazu u odabrani im po vama stališ kàrčiti, već i nad ucěpljenimi po vami krěposti oštrim okom bditi. O velika je i štovanja vrědna njegova zadaća! (podcrtala MKD) Zato je Aleksandro²² veliki kazati običavao: da je on Aristotelu, bivšemu svomu učitelju, više hvale dužan, nego li svojemu ocu Filipu; što je po ovom samo život dobio, po onom naproti način i pravac života.

Ovamo spadaju i predavanja iz gospodarskoga nauka, tako n.p. sadašnja po nalogu sl/avnoga) gospodarskoga društva²³ izlazeća dēla²⁴, ter ostale knjige, koje će, kao što se za stalno nadamo, u buduće malo po malo na svēt izlaziti, i koje bi se mogle svaki svetac u nazočnosti prisežnikah seoskih, prie podne mužkoj, a poslē podne ženskoj odrasloj dēci čak do ženitbe i udaje čitati, tumačiti i razlagati. Nu neka bude prosto i starim ljudma ova predavanja pohadjati. U Francezkoj, kao što ćemo niže čuti, polaze i starji ljudi učione. - Nitko neka se nesrami štogod koristna i dobra naučiti. Zlo dolazi samo od sebe, i bez učitelja; jer nam se narav žalibože prie na to skloni, što nam škodi, nego li na ono, što nam koristiti može. - Věrujte! Ničija hàrganja nije tako puna, da nebi punia biti mogla, pošto od nas nitko nije savàršen učitelj. A kako bi i mogo biti? Jedva što nam oči počimlju bistrice gledati i mozak zoriti, eto već i nepravedne smàrti za vratom.”

Rusan se zalagao za nagrađivanje dobrih učitelja i tu je ideju razradio i podržavao dugi niz godina. Prvi put izražava tu misao ovim riječima: “*Za upaliti u djacih volju k*

²⁰ Učitelji su uglavnom plaćani u naturi, a samo orguljaši su dobivali nešto bolja sredstva.

²¹ Podravski izraz “sitnu”, “malenu”.

²² Makedonski kralj i vladar Grka, koji je ovladao gotovo cijelom poznatim svijetom sve do Indije. Osnovao golemu Aleksandrijsku biblioteku.

²³ Hrvatsko slavonsko gospodarsko društvo osnovano je krajem 1841. u Zagrebu, a početkom 1842. počelo je izdavati svoj list koji pod imenom *Gospodarski list* izlazi i danas.

²⁴ Misli se na predavanja koja su tiskana kao male brošurice, a koja su sastavljali Karl Klinggräff i Dragutin Rakovac.

učenju, valjalo bi se, da bogme, i za nagrade pobrinuti. “Ali odkuda nagrade? Odkuda poboljšanje učiteljske platje?” - čujem, kako pitaju - “Vlada nedaje, bogatstva velikodušnog neimamo; koj bi rado na žartvenik dobročinstva nešto položio taj neima, a koj ima, taj neda; u tom je sreća nepravedna, u tom smo nesretni, u tom.” - Sve je to istina; nu ajdemo u podravsku šumu. - Nebi li dobro bilo od ovih dèrvah, koja, bez da im se tko smiluje, i samo požali ih - ovuda badava leže i gnjiju, nebi li, reko, dobro bilo koju stotinicu sežanjan²⁵ nakalati, nacèpati i onamo ih odvesti, gdje za jedan sežanj 9, 10 do 12 for/inti/ u srebru broje, samo da bi ih bilo? Nebi li se mogla odovuda prilična za tu svàrhu glavnica utemeljiti? “A bi, nu samo u Podravini,” - vele neki, - “pa šta će druge občine, koje nisu u stanju na takov si način pomoći?” Imamo i za nje lèka. Nebi li dobro bilo u občini bube hraniti,²⁶ čaurice prodavati, ili ih izpresti dati i gotovu svilu u novce pretvoriti? - Ako nas bog poživi, pretresti ćemo u svoje vrème i prèčke²⁷ ovoga za nas važnoga predmeta; razsvètit ćemo naše svilane, neka se znade, zašto taj proizvod tako slabo naprèduje. - A gle zbilja! u Francezkoj, Englezkoj i Ruskoj već odavna za unaprèdenje obće učenosti u narodnih učionicah nagrade se zakonito dèle. Tako čitao onomad u jednom nèmačkom listu, da je dne 2. kolovoza t.g. u jednoj narodnoj učionici u Francezkoj jedan 16-godišnji učenik dionikom bio pàrve, a 54-godišnji ovoga otac, koj se nije stidio u to doba pokraj sina sèditi, druge za naprèdak u pisanju odredjene nagrade. - Ti bogme naprèduju bolje u učenosti i u nagradah, nego mi. Kod nas se je naprotiv, osim prevrèdnoga domorodca g. fiškala N. i njegove gosp. supruge, malo tko našo, koj bi isto pomanjkanje svojom darežljivostju nadoknaditi i pomislio bio.²⁸ Poslije ovog razmatranja o nagradama Rusan daje korisne upute seljacima. Rusan savjetuje seljaka: “Neka neore tako, da tretji dio njegovih zemaljah na same jarke otidje; neka nesije i nesadi u nevrème svoje žito; neka nemisli: bilo žito zrèlo ili ne, da ga trèba o sv. Ani žeti, jer je lani i predlani, na koliko se on sèća, u to doba žeo; neka nebere o Miholju svoj vinograd, ako je i groždje - kao i lètos - na pò zeleno; neka netrese šljive, tek što su malo zarudile, - kao i ove godine - samo tobož da više kisele šljivovice dobije; neka netuče najbolje jabuke, koje se u Beču za sladki med troše, na ocat; neka ih onako neobere, da budu natučene, kao da su pod stupom bile; kupac će ih kupiti, a on si može u mèsto jabučnice, vinskoga octa kupiti, i opet će mu koj grož za kućnu potrebu preostati. - A mi da si predizmemo, da nećemo od ovakovih kvaročinacah ni vina, ni rakije, ni žita, jednom rèčju ništa kupovati; koj neće čuti, neka čuti.”

Rusan se zalaže za pismenog seljaka. Piše: “Tàrsimo se našem seljaninu s korènom iz glave izčupati onaj tupi izgovor, gdje on veli: “a zakaj bi moj sinčok v školu išel, em i onak nebu š njega gospona?” - Zar moramo svi gospoda biti? On to nezna dokučiti, da ljudi marljivog gospodara, koj umie više od pet izbrojiti, bolje cène,

²⁵ Svežanja.

²⁶ Ferdo Rusan se je zalagao za njegovanje svilarstva sve do 1856. godine. Tada je ustanovio da se taj posao ne isplati i poslije toga je veliki protivnik uzgoja dudovog svilca.

²⁷ Zapreke.

²⁸ Rusan opisuje kako je odvjetnik N., rodом iz Podravine, kada je putovao Podravinom uvijek nagrađivao najbolje učenike knjižicama i novcem. Ne znam tko je N. Svakako suvremenik Antuna Nemčića Gostovinskog.

nego toliko i toliko platjene gospode. Iz svog džepa živiti, to je pravo gospodstvo, to. - Recimo napokon seljaninu: da bi on znao malo pisati i računati, zabilježio bi si bio lanjsku ljetinu i dohodke u posebnu za to knjižicu: žita, soli, smoka,²⁹ oděla, za marhu sěna itd.; da ako bi, usporedivši ovogodišnju žetvu, išta uzmanjkalo, i potreštine s dohodci nebi se sudarale, za vrěme se postarati može, kako i na kakov način da ih dobavi i nadoknadi: kasno se je onda tekao po glavi češati, kad već u zube voda teče.” Rusan dalje opisuje kako ovakav nepismen seljak ne može kontrolirati kuda mu odlazi žito, kako mu žena trguje sa Židovima za žito i lisiče kože da bi izbjegao velike nevolje koje dolaze kada hrana ne istraje do nove žetve, te “...kad dodje božić, dodje nova godina, tri kralja prodju i mesopust; a kad tam, o za volju božju! žitca ni zàrnca: Virjani, škrinje i koševi se sa teretom svojim oprostiše; sěna ni betevca. Ali nam ni zaměriti nije; jer smo ga bez reda, kraja i konca polagali, tãrpali pred sobom i za sobom raztepali, kao da sa sněgom pada, na dužinu se zime ni neogledasmo, dobro idje. Dělo se počimlje otvarati, gle, da te Bog previdel něgda! ni kapljice vinca! sad smo baš na suho došli. - Jedan lagov od 14 akovah osušise svatovi i sedmine (karmine); 10 akovah morasmo prodati, što smo pomoć izplatili, a ostalo posmakasmo s našom dčicom, koja, jedva što se na svēt porode, već im brižljive majke na nos čuture nagiblju i u zube turaju; ali mu kraj svega gospodar ipak najbolje za tek znade. - Šta ćemo sad? Gdě nije kruha, zla je duha; “vre vino ima zmenu,” nu kruh, kruh. Moraš s tãrbuhom za kruhom, moj gospodar. Lako je tako reći, ali je mučno steći, misli si on na to. - Kud kamo? - Odkud bēlacah?³⁰ Iz sněga se nedadu lěvati. - Kud mu, tud mu! Kud puklo, da puklo!” Rusan opisuje kako se prodaju krave i kako sve propada. I na kraju zaključuje: “Sãrce me boli, kad opazim i promotrim krasnu i plodnu dolinu domovine moje; njezine sposobnosti, vlastitosti i položaj malo što nekažu: pomoz mi, pomoć ću ti! Cvětnjakom i žitnicom mogla bi se prama susědnoj joj dãržavi ponositi: samo da ima razumnih rukuh i sasvim drugi pravac uredjenja; ozbiljnost bi morala cvasti: da joj razsipnost korēnje nepodjēda, rēčju: druga Talianska bi to morala biti, dā - i opet dā.(...) Pred nami evo od prilike leži jedna pučina od potãrtoga stanja našega. - Ako će u ostalom od kakve koristi biti, vidit ćemo se, ako Bog da opet kraj nakovala istine.”³¹ Prekrasne je misli izrekao Rusan o odgoju, učiteljima i učenicima prije više od 150 godina, ali na teško čitljivom i gotovo nerazumljivom jeziku za nas danas.

Rusan i dalje radi na tom planu te u *Novinama dalmatinsko-horvatsko-slavonskima* 17. travnja 1847., dakle u jeku najžešće borbe s Mađarima radi jezika objavljuje članak “O nagradah za učeću se mladeć u narodnih naših učionicah.”³² Ponovno se zalaže za nagrade koje bi imale potaknuti djecu na učenje, ali isto tako bi imale prikazati učitelja kao predstavnika narodnoga duha. “Jer gdě ove samo i jedino zato obastoje, što se tako zovu, i negledeć na zahtěvanja vedriih pred nami pokazujućih se vrěmenah, negledeć na domaća pomanjkanja, na domaće pogrěške i nevolje, samo i jedino zato

²⁹ Duhan.

³⁰ Misli na srebrnjake.

³¹ Misli pred božjim sudom po završetku svijeta.

³² D. RUSAN, “O nagradah za učeću se mladež u narodnih naših učionicah”, *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, 31, 17. IV 1847. - uvodnik potpisan s D. Rusan.

cèrno na bèlom predstavljaju, što se cèrno od bèloga najbolje razlikovati običaje.” Rusan smatra da nagrađivati treba radi poticaja, jer vrijednost nagrada je relativno malena, ali i da te nagrade trebaju imati narodnosni cilj ...”*Jerbo mirnim i uzdržljivim okom gledati, kako se tudje u naših goji i njeguje, a nađe nasuprot u naših kviri, zane-maruje, lakoumno motri i pretresa - jest požaljenja vrédni pogled; tim većma, što tudji razsad i tudja bilja ostat će uvek tudja, ma ona i po našem vèrtu svoje razprostranila korénje.*” Rusan upozorava da treba pažljivo paziti što se događa s našim odgojem, jer *“pozornost u svakom poduzetju jest dakle to, što je desna ruka u čovèka. - Tko nepazi, taj bogme i zagazi. Tko pred se negleda, sruši se i bez leda. - Pozornost dakle svud i svakud, blaga je i neobhodna potrebíta čovèku družica*” - navodi Rusan iz svog golemog skladišta narodnih poslovice i izreka koje je skupljao tijekom cijeloga života, a neke i objavio.³³ Rusan predlaže da se kod dijeljenja nagrade mladima pridržava ova tri načela: da se daju najboljim đacima i najboljim razredima, da se daju nagrade koje su primjerene vremenu i treće da se ne gleda na to *“...da li uèenik, nagrade dostojan, iz tanane haljinice, ili pak iz okorne surčice viri.*” Uočava da se do sada uèenici uopće nisu nagrađivali i da se uvijek kao razlog navodila neimaština. No Rusan izaziva ilirce kada kaže da bi imućniji mogli podijeliti svoje knjižice tiskane na narodnom jeziku. To ne bi nikoga oštetilo. Spominje kako su Nijemci, kako bi ponijemčili Čehe u Češkoj, dijelili i po 10.000 knjižica odjednom, te da je sramota ako mi ne možemo smoći dovoljno knjižica da se njima nagradi jedan uèenik od dvije stotine. Rusan patetično uzvikuje: *“Oj uboga domovino! - O velikodušnosti! o zadušbino!”*³⁴ Rusan smatra da se ovaj problem ne rješava dijeljenjem molitvenika³⁵ i da tako zборе svi domaćini koji *“dobro svojoj otačbini i zavičaju žele.*” Predlaže da se dijele knjižice koje domoljubi izdaju u seriji “spisi za mladež” i da bi se trebalo voditi računa da tih knjižica uvijek bude za kupiti. Spominje da su za tim knjižicama već posegnuli gradišćanski Hrvati i kupili 500 komada, te ih podijelili u narodnim učionicama u Gradišću. Rusan vrlo zanimljivo upozorava: *“Čovèk, kao najdostojnii stvor ovoga svèta, imao bi više razvezivati uzlovah, nego samo za svoju starati se bradu: a narod kao narod imao bi takodjer - ako želi, da ga dogodovština, koja neumorno sve zlo i dobro svèta bilježi, u red ostalih izobraženih jurve narodah uvèrsti - ne samo na tèslesne, nu poglavito na duševne svoje proizvode marljivo obratjati oko: jerbo iz duševnih samo proizvodah živuèega naroda može se narodna boja od nenarodne razlučiti.*” Rusan se zalaže za slogu i za obranu svojega te iskazuje da kod nas ima onih koji se sami laćaju “ugarka” i spaljuju vlastitu kuću, te se ne drže Solonovih riječi da svojega treba braniti. Rusan ovaj spomena vrijedan članak

³³ Poslovice objavljuje u *Pučkom prijatelju* od 1868. do 1868. Katkad su to duži, a katkad kraći tekstovi, ali uvijek zanimljivi.

³⁴ Spominjanje zadužbina ukazuje na to da je Rusan živeći i radeći u Temišvaru i Pečuhu upoznao važnu ulogu zadužbina, odnosno zaklada, koje su u Hrvatskoj bile gotovo nepoznate do tog vremena, ali su tada s godinama dobivale sve veću važnost utječući na razvoj kulture, prosvjete i rad humanitarnih organizacija. Poslije Prvog svjetskog rata u procesu centralizacije bile su prenesene u Beograd i tek su neke vraćene natrag u Hrvatsku u vrijeme kada je Stjepan Radić bio pročelnik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine. No na njihovo obezvrjeđivanje utjecala su i kretanja u novčarstvu.

³⁵ Misli time na podjele 1831. kada je Generalkomanda otkupila mnoštvo molitvenika te ih podijelila djeci.

završava poprilično smjelo: “Šta je čovjek bez čovčštva? Košnica bez meda. Ma bio on stèrmast kao Goljat, krasan kao Ganimed, bogat kao Krezo, gospodin nad gospodom, a drugčie okrutan prama svojim podložnikom, nemalrjiv prema svojoj materi i rodu: ne slavi mu se ime - kralj je bez krune. Tako se ima i s onim narodom, koji za narodno svoje bitje nimalo nehaje. - Mi ćemo uslèd toga onda tekar dužnosti naše, - što nam ih duh vrèmena nalaže izvèršiti : ako se na sve i sva ona tèlom i dušom, voljom i željom, žepom i činom sklonimo, što na korist, na slavu i srèću otačbine naše smèra.”

U istom duhu Rusan je objavio u Gajevom listu dva mjeseca kasnije, tj. 3. srpnja 1847. članak *O jeziku narodnom*.³⁶ I ovaj je članak vrlo hrabar kao i onaj prvi i još odvažniji, a Rusan ga piše kao da ne živi na području Vojne krajine, gdje je tek 1861. dozvoljeno da se povijest i vjeronauk predaju na hrvatskom jeziku, ali i za bansku građansku Hrvatsku on je smion, jer je Hrvatski sabor tek na sjednici 23. listopada 1847. donio odluku o proglašenju hrvatskog jezika službenim jezikom unutar granica kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a nakon govora Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Ljudevita Vukotinovića.³⁷ Članak koji ćemo navesti u cijelosti ukazuje na to da je Rusan s velikom pozornošću pratio što se zbiva u Europi i da je njegova borba za narodni jezik postala bitnom odrednicom njegovog ponašanja, iako je znao strane jezike. Rusan ukazuje na načine koji će pomoći da se narodni jezik izgradi, obogati i stvori za sve grane društvenog života. Rusan piše:

“Mi smo Horvati, nas je mati naučila horvatski govoriti, pak zašto da se učimo ono, što smo jedanput za navèke naučili? Ovako čuh nedavno pitati. Tako, mudre mi doslèdnosti! Dakle vojnik jedan naučivši jedanput svoje poslove, nesmie se više vèžbati u njih? - Da smo jezik naš ponèšto kao nehotice učili, to se istinabog tajiti neda. Nu jesmo li ga naučili? to je opet drugo pitanje, koje se prie razpraviti neda, dok narodni naš jezik k sèrcu neprivinemo, kao što to ini izobraženi narodi sa svojim čine; dok se s narodnimi našimi knjigami, s narodnimi časopisi, novinamo itd. neupoznamo. Dà, dok ćemo tudje našem predpostavljati jezike i dok će horvatska mladež iz nèmačkih, francezkih, talianskih itd. - samo ne od horvatskih - sprachmajstoricah i majstora u tudjemo im - samo ne u horvatskom - jeziku nauke i podučavanje primati, obiçaje, navade, kraj i ukus tudji sisati: dotle nam neima spasenja, neima narodne srèće, niti pramalètne u narodnom tèlu jezgre; dotle se nemožemo znanjem horvatskog jezika hvastati, niti nèkom hrabrostju dičiti.

Gdè su do sad narodnomu našem jeziku otvorita bila vrata? gdè mu je izvor, gdè gnijezdo, gdè potpora i utočište njegovo? - Možda u jasnih palaçah? Nipošto! - U prostoj seljanskoj kuçarici i nigdè drugdè. - Palaçe su ga već od davna s tudjimi zamènile zvuci; kao da je maćuhino mlèko sladje nego majčino; a ostali odmènici vidivši, da se veliki svèt na velikom vitlu inostrane mode vèrti, odrinuše ga takodjer u prognanstvo, da si pomože kao gol u koprivlju.

³⁶ “O jeziku narodnom”, *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, br. 53, 3. srpnja 1847. Uvodnik potpisan s Dragić Rusan.

³⁷ I. PERIĆ, 2000, 114-115.

*Schams*³⁸ veli: 'So lange eine Nation nicht bemüht ist, ihre Sprache zu cultiviren, so ist es ein Zeichen, dass diese Nation mehr am sinnlichen Genusse als am geistigen hängt'³⁹ - Tko bi mogao odsudu ovu g. Šamsa opovèrèi? - Da ostane daskle i nadalje tako? - Bože sačuvaj! - Tko bi to želio, to mu je tmica prijateljica.

Nesilimo mi nikoga, da na ono pristati mora, što nije moguće, da ono vèruje, šta neima; već samo onok što se bistrim okom vidèti, što se zdravim umom promotriti i presuditi može. Ovdè neka nitko nemisli, da mi ovim našim tèrsenjem jezikom inostranim putne listove podpisati namèravamo, to ne. Što više čovèk jezikah poznade, sve to više ljudih pred sobom imade; sve to većju znanost u svètu cèrpiti može; nu i Talian, Francez, Nèmac itd. poglavito se svojim materinskim jezikom zabavlja, obèi, raduje, plače i veseli. - Mi dakle nezahtèvamo ništa pretèranoga ni grèšnoga, osim da se narodnomu našem jeziku ista prava, ista moć i mèsto ustupi, kjim se ini izobraženi u Europi živi u jezici, vež odavna po svojih dèržavah ponose, to jest "pèrvenstvo" nad svimi u našoj skroz i skroz slavjanskoj otačbini nalazećimi se jezici i drugo ništa. - To traži pravica, to ljubav k domovini, to duh vrèmena.

'Novoga nèšta započeti, teška je to stvar; sude nèki ljudi. - Dà bogme da je teška. Tako je i kradljivac onaj kazao hoteži nakovalo iz kovačnice ukrasti. Da pako nebude tako **teška**, kao što nam se po glavi mota: uzmimo svaki po nèšta tèrha na se, pa će biti odmah **laglja**. - Nu to se teškim samo ljudma teško čini. - Starinu ljubeži ljudi neka promisle: da nisu ni oni s opakliom i bèrkovi na ovaj svèt dolètili, i oni su bili jednom novi, drugčie nebi bili mogli postati stari; da se stare podèrtine i sgrade s novimi zamènjaju, drugčie bi nas mogle života prie reda lišiti; - da nova kola teško s početka buče, al su sigurnia, nego stara, razglodana i okèrpana. - Ljude ove, na svaku novost mèrzeće, - kao da smo im mi krivi, što su s inostranim jezikom ostarèli, - i o razvitku narodnog jezika, o procvètanju obćeg dobra i o blagostanju odmovine tako ledeno misleće, prosimo, da u ine izobražene dèržave zavire, i oni će se uvèriti, da ondè i isti seljanin u hladu odmora sèdeći, knjižice i novine u narodnom jeziku sastavljene nas gospodarstvo, poljodèlstvo i na čudorednost smèrajuće čita, pretresa, i izkustva svoja ovim jači i podupire. - Netrèba seljaninu našem: "Journal des Debats," "Times", ni "Hirlapa"; netrèba njemu Ciceronah, Aristotelah ni Newtonah: neka mu se samo put do boljeg života otvori, i u ruke pruži srèdstvo, kojim će domovinu i kralja ljubiti, vèrno im služiti, Boga dičiti, zlo i dobro ovog svèta sladje, uzètèrpljivie, mirnie i duže podnositi moći: pa eto mu onda sve one mudrie, za koju se je rodio i odhranio. Srèdstvo ovo naše nije tako previsoko ni preduboko, da se dokučiti nebi moglo. Neprotive se tomu življi

³⁸ Franz Schams je posve izmaknuo pažnji naše historiografije. Objavio je 1820. u Pešti *Topografische Beschreibung von Peterwardein und seinem Umgebungs*. Ein Beytrag zur Landeskunde Syrmiens a na isti je način opisao Peštu i Budim. Bavio se i proučavanjem povijesti ljekarništva. Za nas je posebno zanimljiv i njegov rad *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämtliche Wingeau des Ungarischen Reichs in statistischen topographischen-naturhistorischen und ökonomischen Hinsicht*. (Pest 1832.-1833.) Vjerojatno je ovu knjigu Rusan donio sa sobom iz Temišvara i u Virje, te se mora pretpostaviti da je Rusanov utjecaj na vinogradarstvo Virja vrlo velik.

³⁹ Tako, dok se jedan narod ne potruži svoj jezik kultivirati, to je znak da je njegova narodnost više vezana uz osjećajne nego uz duševne užitke.

ovog svjeta, o tom smo dovoljno uvjereni. Valja samo prave narodne učionice zavesti, vrlo učitelje namjestiti i knjige shodne sastaviti, pa ćemo vidjeti, kako će nas gospodin Bog pomagati. -

Nu sve ovo moći ćemo tek onda postići, ako narodnomu jeziku ono mjesto pribavimo, koje ga ide: jer gdje je narodni jezik u kalu i blatu, ondje neima ni narodnoga ponosa, ni narodnih književnikah, a bez ovih neima opet ni narodnih učiteljah, ni pučkih knjigah. Tako je uzvišenje narodnoga jezika početak lanca, o kojem sav naš napredak visi.”

Kada se uzme u obzir da je Ferdo Rusan bio vojnik, a ne učitelj, te da mu je cijelo školovanje⁴⁰ (kao i rad) bilo na njemačkom jeziku i da je četrnaest godina služio izvan hrvatskih zemalja, onda je zadivljujuće da je naučio Gajev jezik onako kako je naučio. Mogao je i bolje da je bio štokavac. No jezik Ferde Rusana bio je kajkavski i usprkos ogromnom trudu često izbija ta osnova materinjeg jezika. Zanimljive su i misli izrečene već prije 1847. kad mnogi još nisu znali što i kako treba raditi, pa su Ivan Kukuljević Sakcinski i nekoliko sličnih ljudi bili zvijezde vodilje u narodnom ponašanju.

Radi stvaranja kadra na regulacijskim radovima održan je 18.... u Virju i poseban tečaj koji je pohađalo više učenika bjelovarske vojne škole, te se u tu nastavu uključio i Ferdo Rusan; tako je i preseljenje Brođana ugroženih Dravom na položaj današnjeg Ferdinandovca, gdje je planski izgrađeno čitavo naselje 1844., izvršeno stručno i velikim zalaganjem građevinaraca.⁴¹

Čini se da ih se je narod u Virju i pridržavao, poštujući svog barda te i danas postoji pjevačko društvo “Rusan” u Virju, Rusanov spomenik u parku, ploča na kući u Bjelovaru gdje je umro i nadgrobni spomenik na bjelovarskom groblju.

Od travnja 1848. pa do jeseni 1849. Kukuljević vodi u Banskome vijeću kao Jelačićevoj vladi Odjel za prosvjetu i vjerska pitanja, da bi 1853. za Bachova apsolutizma bio imenovan za arhivara Trojedne kraljevine. Taj položaj je Kukuljević izvrsno iskoristio budući da je 1850. osnovao Društvo za povjestnicu jugoslavensku, a 1851. i časopis *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* te je na sakupljanju materijala za pisanje povijesnih radova sudjelovao i Ferdo Rusan koji je bio i povjerenik ovog društva za podravsko područje. Ivan Kukuljević i Ferdo Rusan svakako su se poznavali. Trebalo je stvoriti i terminologiju za razne društvene i prirodne grane, pa su tu obavili veliki posao Ljudevit Farkaš Vukotinović i drugi.⁴² Hrvatski jezik je svakim danom bio sve bogatiji, sve ljepši, iako je bilo mnogo muke dok su se kajkavci i čakavci prilagodili štokavskoj i ijekavskoj varijanti jezika koja je uzeta kao dominantna, jer se računalo da će biti usvojen na širem prostoru Balkana.⁴³ Trebalo je u tom smjeru usmjeriti i nastavu na učiteljskim školama; učiteljska škola u Petrinji za područje Vojne krajine te učiteljska škola

⁴⁰ Branko VUJASINOVIĆ, *Građevna služba i osoblje u Hrvatskoj od 1770. do 1918. godine. (Iz povijesti hrvatskog građevinarstva)*, Zagreb 2004. (u pripremi za tisak).

⁴¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2004, 45-47.

⁴² U tome su posebnu ulogu odigrali Bogoslav Šulek, Ivan Zoch, Ljudevit Vukotinović i mnogi drugi. Gotovo svaka znanost dobila je svoju terminologiju.

⁴³ Da je postojala takva namjera, govori činjenica da je slika Rusanovog nadgrobnog spomenika postavljena 1886. u Virju objavljena i u časopisu *Balkan* koji je izlazio u Zagrebu.

u Zagrebu otvorena 1849. za građanski dio Hrvatske u tome su odigrale veliku ulogu.⁴⁴ Iz ovih škola dolazili su dobro osposobljeni učitelji, dok se prve učiteljice školuju kod časnih sestara samostana Sv. Vinka Paulskoga u Frankopanskoj ulici u Zagrebu.

S obzirom na to da je Virje potpadalo pod Vojnu krajinu sve do 1873. mladići su polazili u petrinjsku preparandiju, i odatle potječe mnogostruka povezanost Podravine i Banovine. Između ovih dvaju područja stalno su se kretali kadrovi i ideje.

Ferdo Rusan se za vrijeme Bachovog apsolutizma pritajio nakon što je bilo zabranjeno i njegovo kazalište u Virju, koje je najdulje od svih kazališta davalo predstave na narodnom jeziku, ali je i to onda stalo. No iskoristio je priliku što je osnovno školstvo ipak dopuštalo podučavanje na narodnom jeziku, te kad je ban Josip Jelačić došao 1856. na polaganje temelja osnovne škole u Koprivnici, napisao je dvije pjesme, od kojih jednu Jelačiću u čast što je izgrađena u to teško doba jedna od najljepših osnovnih škola u Hrvatskoj.⁴⁵ Rusan piše u *Svetkovnici prilikom polaganja temeljnog kamena za glavnu učionu u Koprivnici* 17. travnja 1856.:

“Noćca minu, zora sinu,
Pravoljetni nasta rad,
Zimni život jur preminu,
To oseti i naš grad.”

i dalje:

“Ona temelj za svu nadu,
Te i stanje diže sve,
Iz kog jednom iznić imadu
Pravi sini majke svoje.”⁴⁶

U drugoj pjesmi ispjevanoj za istu prigodu pod naslovom *Pozdravnica svetlom grofu Josipu Jelačiću Bužimskom 17. travnja 1856. pri posvjećeenju kamena temeljca nove koprivničke pučke škole* najavljuje taj događaj videći sjajnu budućnost Koprivnice koja školstvu posvećuje tako veliku pažnju da je izgradila jednu od najljepših škola tadanje Hrvatske.

“Neka ori okolica,
Zemlja nek se trese ta,
Jer uživa Koprivnica,
Novu radost danas sva”.⁴⁷

Angažiranje bana Josipa Jelačića na otvaranju osnovne škole u Koprivnici koja se nalazila na granici između Banske Hrvatske i Varaždinske županije, Križevačke županije i regimente i Đurđevačke pukovnije, bilo je velik događaj jer je označavalo poticaj za unaprjeđivanje školstva. Odnos prema školama počinje se mijenjati i u ma-

⁴⁴ I. GOLEC, 2000, 111.

⁴⁵ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2004, 86 i 232. U kontekstu toga treba gledati i da je dr. Izidor Kršnjavi kao povjerenik Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade u Zagrebu podržao izgradnju građanske škole u Virju, te je Virje dobilo 1892. prekrasnu školu koja je bila ponos Podravaca i Podravine.

⁴⁶ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2004, 234-235.

⁴⁷ Isto, str. 233-234.

terijalnom i u moralnm smislu. Učitelj postaje ne samo učitelj djece, već i poučavatelj i savjetnik naroda. Ravnatelj virovske Trivijalne N. Schultz koji je službovao do 1849. godine uveo je urednu administraciju, Imbro Antolić bio je ravnatelj od 1851. do 1852. i napisao je *Mali hrvatski katekizam*, a Ferdinand Stumpfe (1864.-1868.) je suradnjom s Ferdnom Rusanom unaprijedio povrtlarstvo i voćarstvo te pčelarstvo. Virovski školski vrt postaje glasovit i na širem području jer je jedno vrijeme zajednički s Virovskom bratovštinom, koju vodi Rusan.⁴⁸

Godine 1860. je u Križevcima otvorena prva ratarnica i škola za šumare, a s namjerom da se stvori kadar koji će znati kako obraditi polja i unaprijediti poljoprivredne kulture i uzgoj stoke i domaćih životinja. No ratarnica stvara kadrove samo za Bansku Hrvatsku, a na području Vojne krajine gospodarstvo je još uvijek pod potpunom ingerencijom vojnih vlasti. No i tu dolazi do izvjesnih promjena. Pejaković je u Petrinji osnovao Petrinjsku bratovštinu koja je trebala poticati gospodarstvo i koja je znatno doprinijela gospodarskom napretku Petrinje.⁴⁹ I u Virju je 1867. godine osnovana slična bratovština, čiji je rad pored toga bio povezan sa školom, te je tako osnovan i lozni i voćni rasadnik, te je Rusan zajedno s učiteljima propagirao voćarstvo i Virje je postalo selo s izuzetno velikom proizvodnjom kvalitetnog voća.⁵⁰

Od 1861., kada je određeno da se i na području Krajine povijest i vjeronauk predaju na hrvatskom jeziku, virovska škola postaje predvodnica u takvoj vrsti nastave, a Ferdo Rusan je tu imao vrlo veliku ulogu i uvijek je bio član školskog odbora. Na molbu Antuna Mažuranića i Webera jedna je Rusanova pjesma ušla i u prvu školsku čitanku. Bilo je to vrlo komplicirano vrijeme jer je bilo potrebno izraditi čitanke i udžbenike u kojima je trebala biti ravnopravno zastupana latinica i ćirilica, a pored toga vodila se borba za pravopis i bilo je više struja i potreškoća u pisanju. Tvorci ovih udžbenika stalno su naglašavali jedinstvo civilne i vojne Hrvatske te su radi toga pokušavali izradivati udžbenike koji bi se mogli koristiti na oba područja, odnosno koji su bili traženi od učitelja Slavonije i Hrvatske. Školstvo se ubrzano mijenjalo, a udžbenici se počinju tiskati i u Zagrebu za razliku od ranijeg vremena kada se sve tiskalo u Beču.

Rusanovo uključivanje u probleme školstva u tom vremenu znatno se razlikovalo od onog prije 1848. godine. No Rusan je bliži učiteljskim krugovima nego vojničkim, a na to svakako utječe prijatelj koji je bilježio njegove melodije - Franjo Lugarić.⁵¹ Ra-

⁴⁸ D. PODRAVEC, 1999, 32.

⁴⁹ I. GOLEC, Gospodarska bratovština petrinjska, *Acta historico oeconomicae Iugoslaviae*, 15, Zagreb 1988., 185.; *Isti*, Stjepan Pejaković od 1864. do 1871., *Petrinjski zbornik*, 4, Petrinja, 2002.

⁵⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2004, 114-117.

⁵¹ Franjo Lugarić (Špišić Bukovica, 9. V. 1824. - Virje, 30. X. 1902.). Zbog smrti oca, općinskog bilježnika koji je svirao i orgulje u crkvi, Franjo Lugarić je nastavio školovanje u Bjelovaru te je kod bjelovarskog orguljaša Vjekoslava Fleischera učio muziku i orgulje. Došao je u Virje iste godine kada i Ferdo Rusan, te se zaposlio u dvorazrednoj narodnoj školi. Svoje školovanje nadopunio je prvo na gimnaziji u Rakovcu kraj Karlovca i tako postao 1871. ravnatelj spojene trivijalne (carske) i narodne (općinske) škole. Kvalitetnim radom privukao je pažnju Zemaljske vlade, te je 1875. postao školski nadzornik za Križevačku županiju. Ne slažući se s mađaronskom politikom bana Khuena Héderváryja, bio je na vlastiti zahtjev umirovljen. U muzikologiju je Lugarić ušao kao zapisivač melodija Ferde Rusana i redatelj Rusanovog dobrovoljačkog kazališta u Virju 1850.-1853. Pokopan je na virovskom groblju. (D. PODRAVEC, 1999, 58-59)

zivilo se veliko prijateljstvo koje je potrajalo do 1874. godine, kada se Rusan preselio u Bjelovar, a Franjo Lugarić bio imenovan za školskog nadzornika u Križevačkoj županiji te se tek nakon nekoliko godina vratio opet u Virje, gdje je i umro i pokopan.

Rusan pažljivo čita prvi Prosvjetno-pedagoški časopis *Napredak* čiji je prvi broj izašao 1859. Prati i list *Dragoljub* koji je uređivao i izdavao Gjuro Deželić.⁵² U broju 30 godine 1868. objavljen je u rubrici *Besjednica* dopis iz Virja s mislima *o jeziku, učionah i književnosti* u Vojnoj krajini.⁵³ Budući da takvih članaka imamo vrlo malo, svakako ga je zanimljivo prepričati. Ferdo Rusan započinje svoj članak svojim stihovima:

*“Domovini što će broj sinova,
Što gospodska odora njihova,
Što na grudi ured od junaka,
Ako nema rodoljublju znaka?”*

pa se prisjeća svojeg školovanja kada je njemački jezik isključivo dominirao u svim školskim učionicama i zavodima i kada se rugalo narodnom jeziku, te smatra da je to bio uzrok *“...da je zemljište, imajuće postati mirisnim perivojem, ostalo sveudilj zaraštenom pustarom,”* jer su školski ravnatelji i učitelji - iako domaći sinovi - najviše pažnje polagali na učenje njemačkog jezika, a zanemarivao se narodni život i praktični predmeti. *“Istini toj netreba daljega razlaganja, dočim se već sama po sebi razlaže”*, piše Rusan. On kritizira što se radije čitaju strane nego domaće novine i časopisi i što se radije nabavljaju inostrane knjige nego narodne. Prepričava kako je pukovnik D. želio da se časopis *Dragoljub* kupuje na području đurđevačke pukovnije, pa je okružnicom uputio u narod proglas sa svojom preporukom, no bez ikakvog odaziva za razliku od novogradiške i ogulinske pukovnije gdje se časopis više traži. Rusan misli da je ovakav odnos prema narodnom jeziku, koji je zakonski uveden u unutrašnju uporabu u zemlji i hrvatsko-ugarskom nagodbom, razlog da su nam mnoge riječi i izrazi u jeziku i pismu nerazumljivi. Smatra da bi, ako se želi umanjiti ova nevolja, trebalo učiniti slijedeće:

*“1. na svrsi shodno učiteljište, odkuda bi sposobni izlaziti imali učitelji,
i na njihovu priličnu plaću;*

*2. na učioništvo, koje bi imalo biti na temelju narodnosti preustrojeno;
jerbo ovako obstojećimi načeli vrtit ćemo se sveudilj na jednom te jednom
mjestu, kao nasjela na tekućoj vodi ladja, a to duh vremena i probudjena
samosviest dulje podnositi nemože, i*

*3. na pravac odgojivanja mladeži od strane roditelja ili skrbnika; jerbo
ako nisu sami duhom narodnim nadahnuti, kako da im budu djeca u duhu na-
rodnom odgojena, a to je poglavito ona opreka, koja bi se imala pošto po to
izkorienit, tim većma, što je rodoljublje prva kriepost u čovjeka, to je načelo
obstojalo na svijetu još za Solonova vremena.”*

⁵² Gjuro Deželić (Ivanić Grad, 1838.- Zagreb, 1907.). Kao pravnik radio je od 1869. u Gradskom poglavarstvu Zagreba te je od 1871. do smrti bio gradski vijećnik i zamjenik gradonačelnika, izuzetno angažiran na razvoju javnog i kulturnog života Zagreba. Imao je poseban afinitet prema moralističko-didaktičnim temama pa je u tome osobito podržavao učiteljstvo.

⁵³ Ferdo Rusan, “Iz Virja. Dopis”, *Dragoljub*, 1868., br. 30, str. 478-480.

Rusan spominje pozitivne primjere vojnih časnika koji su se zalagali za narodnu stvar. Kaže da je 1857. satnik u Virju bio Sabolić, te je odredio da su djevojčice koje su polazile općinsku školu po završetku nastave morale učiti šiti, plesti i vesti. Vlastitim novcem nabavljao je igle, konac i vunu, a općina je plaćala samo gospođu Lugarić kao nastavnicu ručnog rada. Usprkos izvrsnim rezultatima i predivnim radovima koji su nastali radom “*nježnim ručicama sgotovljene i izložene radnje*” ova je nastava obustavljena nakon osam mjeseci, jer je općini ponestalo novca. Rusan je napisao da se ipak nada da će se sada ovo učenje obnoviti zalaganjem satnika Vucelića i poručnika kod upraviteljstva Časke, jer se došlo do spoznaje da i djevojčice moraju polaziti školu. Rusan spominje i zasluge Sašića, poručnika u đurđevačkoj pukovniji, koji je vlastitim troškom u zagrebačkoj tiskari Antuna Jakića objavio 1864. svoju *Pjesmaricu* na narodnom jeziku objavivši tu i više Rusanovih pjesama, ali je izdao i dvije brošure s tekstovima koji su vezani uz vojnu službu.⁵⁴ Rusan smatra da vojne vlasti trebaju biti aktivnije u izdavanju knjiga na narodnom jeziku, jer su konačno hrvatsko-ugarskom nagodbom vojna i civilna Hrvatska tretirane kao jedna cjelina. Da je to išlo presporo, nisu bile krive vlasti u Hrvatskoj već u Beču, koje su se teško odricale rezervoara vojne snage koju su imale u Vojnoj krajini. Bilo je, istina, određeno dopisom od 5. ožujka 1868. br. 569 da se kod uprave uređuje narodnim jezikom, pa je i opet Rusan pun nade, ali i sumnje da će sve biti u redu dok ne se ne uvede narodni jezik i kod uprave i kod sudstva i u školama i u crkvi. Rusan piše da mu je milo “*da smo doživili ono vrijeme, za kojim smo težili, kao duša za rajem*” i da se isprva “*njeki lecnuše, kao da je grom zahrustnuo, radi nevještine jezika, nu sad jih već strah minù, riečnici su razgrabljeni i uredovanje teče.*” Rusan je oduševljen što su se u pisarnici virovskog satnika Rafaela Vucelića odmah zapisnici na narodnom jeziku “*...kao čarom stvorili*” tako da se od 3. travnja 1868. počelo uredovanje voditi “*u našem jeziku*”.

Usprkos tomu, sve do 1871. odnosno 1874. školstvo na području Vojne krajine je podvrnuto kontroli vojne uprave. Učitelji su birani dosta proizvoljno, pa i nije bilo propisa kakve škole moraju imati učitelji, pa se njihovo znanje i sposobnost za obavljanje ovog posla provjeravala tek u praksi. Tek 8. lipnja 1871. izdan je Propis o obrazovanju učiteljah i učiteljicah za pučke učione u Vojnoj krajini uz obavezu da se osnuje učilište za obrazovanje učitelja i učilište za obrazovanje učiteljica u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini, koji će biti financirani iz krajiško-zemaljskog proračuna u Zagrebu. Tako je u školskoj godini 1. listopada 1871. započela radom petrinjska učiteljska škola za učitelje i Učiteljska škola sestara milosrdnica u Zagrebu u Frankopanskoj ulici za učiteljice. Kao uvjet postavljala besprijeekorno vladanje, tjelesna sposobnost, starosna dob od 16 do 24 godine te završena niža realka ili niža gimnazija. Iz programa te škole vidi se da je posebna pažnja davana muzičkom obrazovanju pa su kao predmeti postojali pjevanje, guslanje, orguljanje i glasoviranje.⁵⁵ Budući da je škola trajala dvije godine, dakako da su prvi učenici mogli završiti ovu školu tek 1874. godine kada je i tiskano *Prvo godi-*

⁵⁴ Prva brošura nosi naziv *Izvadak iz služnika c. kr. pješaštva*, a druga “*Pouka o ustrojstvu, čistitbi, preuredbi, čuvanju i postupanju puške po Wendelovom sustavu prepravljene*”.

⁵⁵ I. GOLEC, 2000, 111, 113.

snje izvješće c. k. učiteljišta u Petrinji i kad je 25.-27. kolovoza 1874. održana u Petrinji i II. opća hrvatska učiteljska skupština. Na toj je skupštini naglašena važnost školskih vrtova radi njegovanja praktičnog gospodarstva, a to je svakako ono što je njegovano u virovskoj školi već više godina zahvaljujući Rusanu i radu virovske bratovštine. Zanimljivo je da u redovima prvih apsolvenata petrinjske učiteljske škole nema Virovaca. Razvojačenje Vojne krajine započelo je s križevačkom i đurđevačkom pukovnijom, pa se je možda ostatak Vojne krajine koji je trajao još gotovo deset godina počeo ponašati kao cjelina i bez tog dijela. Učenici iz civilne Hrvatske mogli su se upisivati u petrinjsku učiteljsku školu tek posebnom dozvolom. Tek nakon konačnog razvojačenja Vojne krajine 1881. brišu se razlike. O polasku učiteljske škole u Zagrebu, Petrinji ili negdje drugdje odlučivali su roditelji odnosno oni koji su čak i stipendirali.

U novom školstvu na području razvojačene Vojne krajine vojnici dakako više nemaju gotovo nikakvu ulogu. U Virju je izvršeno naredbom kr. zemaljske vlade u Zagrebu br. 364 od 16. veljače 1872. spajanje trivijalne (carske) i narodne škole u Virju u Glavnu dječjačku učionu koja je trajala četiri godine, a 1873. je otvorena i paralelna djevojačka škola. Ovo sjedinjenje vrlo je uspješno obavio Franjo Lugarić koji i dolazi na čelo ove škole.

Novu virovsku školu posjećuje 21. prosinca 1871. privremeni veliki župan novo-osnovane Bjelovarske županije Ivan pl. Trnski s kraljevskim školskim nadzornikom Jankom Jurkovićem, te je Lugarić i nagrađen za uspješno spajanje škola obaju smjera i stvaranje novog smjera za praktična zanimanja, postavši tako uzornom školom.⁵⁶ Ferdo Rusan nije bio nagrađen, ali očito na njegov poticaj Lugarić naručuje za školsku knjižnicu kartu Europe, pretplaćuje se na najbolji hrvatski časopis *Vijenac*, a nabavlja se i varaždinski *Pučki prijatelj* u kojem Ferdo Rusan objavljuje u nastavcima “narodne poslovice i izreke” koje su postale sastavnim dijelom života virovskog stanovništva, često citirane i u svakodnevnom životu. Rusan je očito utjecao na rad škole, jer dok je god to mogao bio je u komisijama za ispite na kraju školske godine. Međutim, nadležnost vojnih vlasti poslije 1872. nad školama Bjelovarske i Križevačke županije potpuno prestaje, a krajiškog zemaljskog savjetnika zamjenjuje podžupanijski školski nadzornik. Sada je učitelj postao javni činovnik kojega je imenovala vlada na prijedlog općine, a umanjena je uloga crkve u školstvu. Pučko školstvo je sada četverogodišnje, a nadzor vrši Odjel za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade. Na osnovi Mažuranićevog novog *Zakona* od 14. listopada 1874. *ob ustroju pučkih škola i preporandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*⁵⁷ Franjo Lugarić je 1875. imenovan za školskog nadzornika Križevačke županije u čijem je sastavu sve do 1886. i Virje u okviru Koprivničke podžupanije. Lugarić je svakako zaslužan da je Virje ipak 1894. dobilo prekrasnu novu školsku zgradu, koja je 1895. omogućila otvaranje i Dvorazredne pučke škole realnog smjera, što je zapravo početak građanske škole kao

⁵⁶ D. PODRAVEC, 1999, 33.

⁵⁷ *Sbornik zakonah i naredbah valjanih u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*. Kom. XX/1874. Nacrt ovog zakona izradili su Pavao Muhić i Janko Jurković (*Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958., 161).

strukovnog učilišta usmjerenog prema obrtu i poljoprivredi, a 1917. otvorena su sva četiri razreda. Učinak Rusanovog pisanja imao je svakako odjek na području Podravine. Gajeva *Danica* je, kao i časopis *Vijenac*, odgajala generacije u narodnom duhu. Nova zgrada pučke škole sagrađena je u Koprivnici 1892., dakle istovremeno kada i virovska škola.⁵⁸ To je svakako rezultat utjecaja Ferde Rusana koji je pisao o školstvu, iako je nova virovska škola sagrađena u vrijeme Stjepana Štefanova koji je došao u Virje na školu 1875., zatekavši tu 500 učenika u četiri učionice.⁵⁹ U Virju je sagrađena škola koja je postala uzornom pučkom školom i jedina je građanska škola u Podravini kojoj je prostor dozvoljavao njegovanje specijalnih tečajeva vezanih uz domaćinstvo, graditeljstvo i poljoprivredu, što je svakako konačni rezultat Rusanovog gledanja na funkciju škole.⁶⁰ Virje ostaje centar domaćinske škole koja praktičnim radom pomalo sliči na križevačku ratarnicu.

Slogan virovske škole “Franjo Viktor Šignjar” glasi i danas “*Valja učiti, jer učen čovjek u sebi nosi bogatstvo*”.⁶¹ Ovaj slogan je u Virju potvrđen u praksi i Virje je dalo izvanredno velik broj intelektualaca. Treba također reći da je virovska škola u desetljeću pred Drugi svjetski rat nosila ime Ferde Rusana, a ovaj rad dokazuje da je to bilo opravdano. Iako nije bio školnik, Ferdo Rusan je svojim pisanjem prvi u Podravini uveo pedagoški način razmišljanja. Iako škola nije bila jedina djelatnost ovog istaknutog prosvjetitelja u Podravini, njegov slogan “*Škola je nalik kruni na carskoj glavi i trak sunčani na nebu, koji mrak i tmini ubija*”⁶² našao je mnogo pristaša i potvrđen je u praksi u virovskoj školi koja je i danas jedna od najboljih u Hrvatskoj.

LITERATURA

1. Golec, Ivica, *Povijest školstva u Petrinji 1700.-2000.*, Matica hrvatska Petrinja, Petrinja, 2000.
2. Kolar-Dimitrijević, Mira, *Ferdo Rusan. Život i djelo 1810.-1879. Od vojnika do ilirskog i pučkog pjesnika te nositelja prosvjetiteljskog i gospodarskog života Podravine*, izd. Meridijani, Samobor, 2004.
3. Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., I. sv.: 1848.-1867.*, Zagreb, 2000.
4. Podravec, Dražen, *Povijest virovske škole 1759.-1999.*, Virje, 1999.

⁵⁸ Obje škole gradio je Isidor Kršnjavi koji je u to vrijeme bio predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu. Za razliku od koprivničke zgrade koja je srušena eksplozijom, virovska postoji i danas te je polovica zgrade preuređena u Muzej, a u drugoj polovici se nalazi dječji vrtić.

⁵⁹ D. PODRAVEC, 1999, 36-37., 63.

⁶⁰ Ova klasicistička zgrada minirana je za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ja sam tri godine išla u ovu školu u Koprivnici, kao što sam četvrti razred pučke i četiri razreda građanske škole polazila u Virju od 1943. do 1948.

⁶¹ D. PODRAVEC, nav. dj., 277.

⁶² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2004: 86.

Mira Kolar Dimitrijević, Zagreb

(Summary)

**ILLYRIANIST FROM VIRJE, FERDO RUSAN AND PUBLIC
EDUCATION IN THE MID 19TH CENTURY**

Ferdo Rusan (1810 – 1879) is known as an Illyric poet and composer of patriotic songs. However, his fields of activities were much more diverse and in this paper we are presenting Rusan's efforts, who lived in Šemovci and Virje, on the territory of Đurđevačka regiment, to indicate the backwardness of the school system and his required changes and reforms in the period from 1845 until 1868. Rusan's attempt to write for the entire Croatia is very interesting because of how he is doing it and because of the thoughts he is presenting. Without any doubt both Rusan's and his friend's, Franjo Lugarić (who was a teacher), efforts drew attention to Virje as an educational center and created preconditions for constructing a new modern school building in Virje at the time when Izdior Kršnjavi was the Chairman of Department for Religious Affairs and Teaching, and which became the hotbed for the middle-class, practical education in this part of Croatia.

Key words: Rusan, Ferdo, the Illyrian Movement, native language, history of education, Virje, from 1845 till 1868